

УДК 008:39

Людмила Сорочук

СИМВОЛ ЗЕМЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРНО-ОБРЯДОВІЙ ТРАДИЦІЇ

Висвітлюється багатогранність народної обрядовості українців, а саме ставлення до землеробської культури в календарно-обрядовій поезії. Розкриваються складові символу землі: культ рослинності, культ зерна і насіння, що вироблялася впродовж віків і становила систему народної культури.

Ключові слова: фольклор, символ землі, традиція, календарно-обрядова поезія.

Сорочук Л. Символ земли в украинской фольклорно-обрядовой традиции

Освещается многогранность народной обрядности украинцев, а именно отношение к земледельческой культуре в календарно-обрядовой поэзии. Раскрываются составляющие символа земли: культ растительности, культ зерна и семян, которая производилась на протяжении веков и составила систему народной культуры.

Ключевые слова: фольклор, символ земли, традиция, календарно-обрядовая поэзия.

Sorochuk L. The symbol of land in Ukrainian folkloristic and custom tradition

It clears up the numerous talk of Ukrainians such as attitude to agriculture in the custom poetry. It points out components that make up a symbol of earth: the symbol of vegetation, the symbol of grain and seeds, their attributes which were formed during centuries and were the whole system of talk culture.

Keywords: folklore, symbol of land, tradition, custom poetry.

Земля в українській міфології – одна з основних стихій світотворення (поряд із водою, вогнем і повітрям); центральна частина триєдності Всесвіту (небо – земля – потойбіччя); символ жіночого начала, материнства; осмислюється як прародителька і годувальниця всього живого. В архаїчній культурі Земля возвеличується як велика Богиня-

матір. Небо і земля уявлялися як безсмертне подружжя, що символізувало чоловіче й жіноче начало, батька і матір.

Ідея створення землі виходить від Бога. В одному світотворчому міфі йдеться про те, що “задумав собі Бог створити святую землю і плоди, і всякі порядки”. Тому для творення використовувався пісок, який сатана діставав після триразового пірнання. За іншими джерелами, земля постала шляхом розсіювання її Всевишнім. На Гуцульщині маємо цікаве поєднання теологічного й аграрного мотивів світотворення: земля – це зліплена Богом хлібна паляниця.

У західноукраїнських колядках є оригінальний мотив створення світу птахами-деміургами. Голуби спускаються на дно моря за піском, з якого постане земля. Швидше за все, цей мотив має давніше походження – з дохристиянського періоду, ніж той, що пов’язується з Богом. І. Нечуй-Левицький зробив спробу реконструкції останнього і дійшов висновку, що Господь – той самий сивий сокіл або два голубойки, бо він створив землю так само як і вони, з піску.

Міфологічні мотиви творення світу в українському фольклорі мають досить чітку хліборобську спрямованість, що є виявом правічного буття українців. Про це свідчить першорядність землі в українській міфологічній системі світобудови (небо – земля – вода – вогонь – небесні світила). Йдеться про землю не як космічне тіло, а як про ґрунт. Вся українська архаїчна культура заснована на культурі землі, хліба, землеробської праці, пошанування предків і лягла в основу формування міфологічної свідомості. Власне, творення світу в українських колядках та інших фольклорних текстах полягає у творенні землі. Відбувається це близьким для землеробів способом – сівбою. Багато варіацій має мотив творення землі. Поетична форма українських колядок донесла до нашого часу язичницьку версію створення світу.

Висхідним початком творення світу, як свідчить колядка, є вода (океан) зі світовим деревом, птахи (голуби). Механізм творення – пірнання у воду і дістання з води піску та каменя.

*Як ще не було початку світу, то ще не було неба, ні землі,
А лишень було широке море, а на тім морі явір зелений.
На тім яворі три голубочки, три голубочки раду радили:
– Як би ми, браття, світ поставили?.. [8, с. 186]*

.....
*З дрібного пісочку – чорна земляця,
Студена водиця, зелена травиця.
З синього камінця – синє небо,*

*Синє небо, світле сонечко,
Ясен місечок і всі зізвїдочки* [3, с. 97].

В обрядовій поезії культ землі передає не стільки перемогу осілої цивілізації над тиском степу, як найхарактернішу рису української ментальності – органічний зв'язок природного і соціального, святість Землі та її родючості. Головною ідеєю, яка лежала в культурі родючості, було обрядове використання і водночас вшанування врожаїв, а також символічне поєднання землі, води і вогню (сонячної енергії), що сприяло до росту рослинності. Проростання, цвітіння рослин – це перший етап зрілості, формування колоска, дозрівання насіння і зерна – другий етап.

*Як посїємо овес, та до зерна увесьь.
Та до зерна, до зерна, до зерна увесьь...* [10, с. 18]

.....
*Добра нивонька була, сто кіп ізродила:
Що копа, то колода – панові нагорода...* [17, с. 236].

Культ землі у наших предків був одним із давніх і основних. Земля у міфах, казках уявлялася як жива істота, живий організм. Тому часто у фольклорних текстах згадується про те, що у Землі-матері є багато вищих сил, яким вона наказує бути посередниками між нею і людьми. Наприклад, Рожаниці опікуються рослинами, щоб був гарний урожай.

Із силами землі особливо споріднена жінка, мати, господиня, бо матір дає життя, як і земля. Власне до землі, у міфологічній свідомості, як і до богів наші предки ставилися зі святістю. Заборонялося по землі бити палицею, плювати, колоти гострими предметами. Адже земля була як “живе тіло”, “живий організм” матері-родительниці.

Складовими символіки землі є культ рослинності, культ зерна і насіння. Концепція символу землі, а отже, культу родючості, основана на аналогії до проростання зерна, яке гине і разом з тим народжує нове життя, тож звучить вона, як “смерть народжує життя”. Саме тому в основі всіх культів родючості лежить обряд ритуальної смерті (або його імітація), що має породити нове життя. За такою моделлю народжується рік (на Новорічні свята виконується обряд “Водіння кози”). Помирає і оживає тотемна тварина – Коза. Спалення Дідуха (“діда”) в новорічних обрядодійствах викликає асоціацію принесення жертви з надією на добрий врожай. Помирає старе, щоб народити нове. Культ родючості лежить в основі проведення обжинкового обряду “бороди”. Так називали останній сніп збіжжя:

Ой чия ж то борода сріблом, золотом обвита?

Любої пані жито сріблом, золотом обвито [17, с. 241].

Винятково важливого значення надавалося у віруваннях та звичаях українців культу землі, сонця, води, які майже ніколи не виступають окремими стихіями, а лише в комплексі.

Дощику, дощику, не мани, не мани,

Та ще лучче сипони, сипони [5, с. 141].

Прийди, прийди сонечко, під моє віконечко,

Будемо ся гріти, як маленькі діти [5, с. 142].

Символ землі, як один із найдавніших, є символом вічного оновлення життя, родючості і займає важливе місце у життєдіяльності людини. Родючість виражається в міфологічній схемі життєдайної священної пари “земля-вода” і джерела священної енергії (вогню, сонця), що проходить наскрізно в усіх річних обрядодіях. За міфологічними віруваннями модель Життя полягає в тому, що земля, поєднуючись із водою, за допомогою зовнішнього джерела енергії (вогню, сонця) сприяє проростанню насіння. Земля як символ може мати різне значення залежно від позиції: земля “від землі вгору” – символізує життя, плідність; земля “згори вниз” – темні сили, згасання й закінчення життя.

Характерною особливістю міфологічного світогляду наших предків є нерозмежування органічної та неорганічної природи, людського та природного світу. “Невідрізнення людського, тваринного, рослинного й речового, як одна з найяскравіших прикмет народного світогляду, лягла в основу всіх народних уявлень, образів і культів. Звідси наявність у народній свідомості таких уявлень-образів, як сніп-дід, дівчина-кокос, дівчина-тополя, вогонь-мати, або таких тваринно-рослинних, як перепілка-збіжжя, коза-збіжжя та ін.” [11, с. 246].

Цікавим є те, що народна обрядовість знає кілька видів маскового уподібнення, це може бути маска, уподібнена рослині, тварині або пташці.

Горобчику-шпачку, шпачку,

Ци бував же ти в садку, в садку,

Ци видав же ти, як мак сіють? [15, с. 34]

Обрядодії маскування переважно відбувалися під час проведення весняних, різдвяно-новорічних свят. Рослинна маска виготовлялася з трави, квітів, гілля дерев або колосків жита чи пшениці. Обряди вінкоплетіння, завивання рослин (маку, фіалок, льону, огірків) належать до цієї групи. Такі обряди виконувалися в поєднанні з рухами (хороводи):

*Ой зацвіли фіялочки, зацвіли, зацвіли,
Аж ся гори з долинами прикрили...* [18, с. 175]

Під час новорічних свят проводять ігри (водіння Кози), при цьому маскування в Козу символізує родючість, нове життя, гарні врожаї:

Де коза ходить, там пшениця родить [19, с. 53].

Землеробське (аграрне) бачення світу культивує світотворчу ідею, за якою життя приходить лише через смерть (за схемою зерно – рослина – зерно). Для того, щоб спричинити народження (початок) нового життя, треба заподіяти смерть. Головною світоглядною, світотворчою концепцією є життя-смерть-життя. Ритуальне заподіяння смерті – це жертвопринесення. Жертвопринесення (смерть) – осердя ритуалу, що є процесом відтворення життя і початком нового народження. Календарний міф жертвопринесення, як початку нового життя, в українській обрядовості тісно пов'язаний з тотемними віруваннями. Тотем – божество, що сприяє родові в усіх його господарських справах. Тотемні вірування – це ті вірування, що приносять тварину в жертву полю (землі), воді.

Жертвопринесення відбувалося у формі потоплення або спалювання. Обрядодії відтворюють й інші способи жертвопринесення. Але в який спосіб воно не було здійснено, очевидним постає відображення ритуальної смерті, а вона є початком нового життя. Найвірогідніше, що принесення тотема в жертву належить до аграрної культури, оскільки у весняній обрядовості жертва приноситься полю, щоб краще родила земля і були гарні врожаї.

Жертвопринесення землі спостерігається в українській обрядовості від весняних до різдвяних свят. З давнини зберігся обряд, де на свято св. Юрія діти котили яйце (коржик) по полю і одночасно перекочувалися через голову, що означало жертвопринесення землі на гарний врожай.

На Русалії жертвопринесення в ритуальних іграх молоді виступає у вигляді водіння “куста, трой-дерева”:

*Крещіте вогні яснейкії, будем палити трой-дерево,
Будемо шукати царівнойку* [9, с. 95].

У купальському обряді спалення на вогнищі солом'яної ляльки чи деревця і розсіяння попелу з цього вогнища по полях виконувалось для того, щоб краще родило жито. Жертвопринесенням на Купала було потоплення купальського деревця [6]. Б. Рибаків, досліджуючи культуру древніх слов'ян, зазначав: “Жертвопринесення в обрядодіях, в образах куста, тополі, купальської ляльки дослідники вважають відгомонам історичних людських жертвопринесень [12, с. 378].

У дитячому фольклорі часто зустрічаємо жертвопринесення у вигляді “борщика”, “горщика”. Прикладом є дитяча пісня “Іди, іди дощику” – *Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику*

В полив'яному горщику. Тобі горщик, а нам дощик [16, с. 263].

Як жертвопринесення воді В. Давидюк розглядає веснянку-хоровод “Подоляночку”:

*Десь тут була Подоляночка,
Десь тут була молодесенька,
Тут вона впала, до землі припала,
Сім літ не вмивалась, бо води не мала.*

Ой, встань, встань, Подоляночко,

Умий личко, як ту шкляночку,

Візьмися у боки, поскачи трохи...

Попливи до Дунаю, бери дівку скраю [4, с. 122-124].

Отже, ідея жертвопринесення, на думку О. Таланчук, “полягає у сприйнятті сенсу життя значно глибшому, ніж життєвий цикл окремої людини. Це життя вічне, космічне, і закон родового самозбереження, і відданість богу, людям, а головне – це самопожертва” [14, с. 21].

Культ землі (родючості) тісно пов'язаний з культом предків. У віруваннях та обрядодіях українців на родючість землі, багаті врожаї та добробут родини впливає пошанування предків. М. Гримич твердить, що культ предків не був окремим культом, він входив як складова в культ родючості. А весь ритуал (з огляду на тотемні зв'язки) був одночасно і ритуалом вшанування першопредка [3, с. 88].

Донині в народі побутує повір'я, що на визрівання врожаю впливає “прихід предків”. Тиждень після Великодня присвячувався вшануванню предків – Радуниця. Молилися про рід, влаштовувалися обіди на могилах родичів. Вважалося, що душі предків мають сприяти врожаю і добробуту своїх нащадків. В. Борисенко стверджує: “На Спаса літо з осінню зустрічається. Цей день та дні напередодні нього є поминальними, як вияв вдячності за новий урожай, прохання забезпечити врожайність на наступний рік” [2, с. 179].

Символ землі в свідомості українського етносу нерозривний з символікою рослин. Це явище простежується в календарній обрядовості й згадується у фольклорних текстах. Під час весняних свят, водіння хороводів, співання веснянок дівчата плетуть вінки з квітів та зелених гілок, що символізує молодість, красу, вічність життя. Під час проведення Зелених свят відбувається клечання та прикрашання оселі гілками липи, клену. На свято Купайла завивають дерева, дівчата

пускають вінки з квітів на воду. На свято Маковія освячують квіти з голівками маку – Маковійську квітку. Він складався з різних квітів: чебрецю, васильків, чорнобривців тощо. Прикрашали “квітку” і стеблами льону, соняшника і перев’язували червоною стрічкою. Кожна квітка в букеті виконувала свою роль і була символічною. Наші предки “Маковійську квітку” зберігали в оселі як оберіг. Ця традиція побутує і нині.

Обжинковий вінок, сніп зі збіжжя люди оспівували в обжинкових піснях і зберігали як оберіг і прикрасу в оселі. За традицією ставили цей “Сніп-Рай”, “Дідух” на Покуть, як один із головних символів Різдвяних свят.

Зерно, насіння, колосок є складовими культу родючості, землі й дещо відрізняються від символіки рослинності. Якщо з рослинами в українців був емоційний зв’язок, поєднаний зі станом молодості, краси, буянням природи, цвітінням рослин, то зерно, насіння, колосок – це нове життя. Вони символізують модель творення з “одного” – “багато”, тобто йде розмноження, що реалізується в такій магійній обрядодії, як “обсівання”. Обряд обсівання і обсіпання найновіше практикується у весільній обрядовості. Мати молодого обсівала свого сина перемішаним вівсом, горіхами, насінням соняшника, насінням гарбуза та дрібними грішми [1, с. 55-57]. Обсівають молодих ще житом. Це символізує здорове життя, народження дітей, добробут. Традиційно на Новий рік хлопчик-посівальник обсіває господарів зерном, вітаючи з Новим роком усю родину, що символізує щастя та багаті врожаї:

Сійся, родися, жито, пшениця, горох, чечевиця

І всяка пашиця, внизу корениста, зверху колосиста,

Щоб на майбутній рік було більше ніж торік [5, с. 202].

Особливої уваги заслуговує в календарно-обрядовій поезії українців символ жита. “Слов’янське взагалі, малоруське ж особливо, слово “жито” походить від “жити”. В слові цьому зосереджується багато смислу і змісту, ним виражається головне благо народу, так що благо можна поставити синонімом жита...” [13, с. 19].

Як зазначає митрополит Іларіон: “Жито – символ плодючості, і тому часто в ритуалі вживається або в зерні, або в снопах” [7, с. 61]. Жито є символом життя, добробуту, навіть золото і дорогоцінності не зрівняються з ним. Такий приклад зустрічається в народних записках Лесі Українки:

Гочиняй, панойку, ворота, несемо віночок з золота,

Ой не з золота – із жита, суди вам, боже, пожити [9, с. 114].

Бажання гарного врожаю, родючості землі є головним чинником обрядодій річного кола й оспівується в календарно-обрядовій поезії:

Вроди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашиницю.

У полі ядро, а в домі – добро!

У полі колосок, а в домі пиріжок [18, с. 334].

Отже, навколишній світ наших предків: небо, земля, вода, вогонь, тварини, рослини, житло, а також обрядодії, пісні, які вони виконували, символізували високий духовний зміст життя. Впродовж віків в Україні вироблялася ціла система звичаїв та обрядів, спрямованих на забезпечення родючості землі, урожайність полів, дотримання родинних обрядів та цінностей, пошанування предків. Усе це формувало світогляд, здоров'я й добробут людей, які, проживаючи в календарно-обрядовому колі, всі ці звичаї свято шанували та виконували.

Література:

1. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди в Україні. – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
2. Борисенко В. Традиції і життєдайність етносу на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К. 6 УНІСЕРВ, 2000. –191 с.
3. Гримич М. Традиційний світогляд на етнопсихологічні константи українців. – К. 6 АТ “Віпол”, 2001. – 379 с.
4. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997. –295 с.
5. Довженко Г. Дитячий фольклор. Народна творчість. – К. : Дніпро, 1986. – 304 с.
6. Климець Ю. Купальська обрядовість на Україні. – К. : Наукова думка, 1990. – 141 с.
7. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування нашого народу. Видання друге. – К. : АТ “Обереги”, 1994. – 424 с.
8. Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського / Упоряд. С. Й. Грица. – К. : Музична Україна, 1995. – 432 с.
9. Народні пісні в записах Лесі Українки та з її співу. – К. : Музична Україна, 1971. – 435 с.
10. Народні пісні у записах Івана Манжури. – К. : Музична Україна, 1974. – 352 с.
11. Передхристиянські релігійно-світоглядні елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів // Енциклопедія українознавства: У 3 т. – К., 1994.
12. Рикаков Б. Язычество древних славян. – М., 1987.
13. Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – Харків, 1885. – 140 с.

14. Таланчук О. Українська народна космогонія. Специфіка міфопоетичного мислення. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 309 с.
15. Українські народні пісні у записах В. Гнатюка. – К.: Музична Україна, 1971. – 323 с.
16. Українські народні пісні у записах Олександра Потебні. – К.: Музична Україна, 1988. – 312 с.
17. Чебанюк О. Календарно-обрядові пісні. – К.: Дніпро, 1987. – 391 с.
18. Черемський П., Семеренський В. Дзига. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги. – Харків: Дух, 1999. – 527 с.
19. Шумада Н. Закувала зозуленька. Українська народна поетична творчість. – К.: Веселка, 1998. – 510 с.